Szigeti Péter

Válságértelmezések, válság el- és áthárító mechanizmusok: a globális szabadjog

A társadalomtudományok fejlődése maga mögött hagyta a XIX. századi állapotokat. Nem csak azért, mert a polgári nemzetállamokhoz köthető hagyományos vizsgálódási terepek, tehát az idiografikus történetírást kiegészítő négy nagy tudásterület, diszciplína (ökonómia, szociológia és az állami-politikai élet tanulmányozása, a legősibb, leghagyományosabb jogtudomány) mára igencsak megsokasodott és differenciálódott, hiszen alágai és változatai jöttek létre. Az államelmélethez képest megjelent a politológia, politikai szociológia, a szociológia (szociometria, szociálpszichológia, stb.) és az ökonómia is sokfelé szakosodott (polit-ökonómia, makro- és mikróökonómia, stb.). Új, a hagyományos tudásterületek közötti elhanyagolt problématerületek váltak a kutatás tárgyává. Korábban az etnográfia, az antropológia vagy az összehasonlító jogtudomány, a közelmúltban a világgazdaságtan, a világrendszer-kutatás, vagy a társadalmi nemeket kutató gender studies. A tudásterületeket összekötő interdiszcipliaritás és a sokféle nézőpontot és elemzési módszertant gyümölcsöztetni kívánó multidiszciplinaritás sok társadalomkutatónál elfogadott mértékké vált. A tudások közötti negatív hatásköri összeütközés területein jelennek meg és fejlődnek ki a kezdetben szaktudományközinek számító, majd önállósodó diszciplínák. Az analitikus, pozitivista diszciplináris fegyelmezettségre persze szükség van, arra azonban aligha, hogy minden szaktudós foggal és körömmel védje saját kimetszett mezsgyéjét, hogy aztán „egyre kevesebbről és kevesebbről egyre-többet és többet akarjon megtudni" – felidézve a szaktudósról szóló Karl Popper féle meghatározást. Eközben könnyen elfeledkezhet arról, hogy minden részstruktúra egy-egy nagyobb összefüggés alkotóeleme, ezért a szakadatlan differenciálódás – legalább is bizonyos pontokon – maga is megszüli a szintézisteremtés, az integrálódás igényét. „Az igazság az egészben van" – idézhetjük a klasszikus német filozófia betetőzőjétől, Georg Wielhelm Hegeltől, hozzátéve, hogy a totalitásszemlélet akkor helyes, ha az egész tagolt és levezetett egységet jelent, nem üres absztrakciót. Az önérdek követésére (tulajdonképpen: csak az önzés racionális) alapozó módszertani individualizmus felől persze a holizmus minden fajtája – így az organikusan; a rendszerelméletileg; a társadalmi formációval vagy éppen strukturális determinációval megalapozott holizmus – egyaránt tarthatatlan. A holisztikus felfogást helyesen képviselők viszont az analitikus fázisban nyert szaktudományos ismereteket illesztik vissza az összfolyamatba, és annak részeként is elemzik a korábban széttagoltként elemzett, megértett mozzanatokat.[1] Ne ragadjunk tehát bele a XIX századi társadalomtudományi tudásstruktúrákba, az akkori részterületek szaktudományos felosztásába, hiszen a globalizáció korában a nemzetállamokat új szereplők egészítik ki.

[1] Szentes Tamás (2009): *Ki, mi és miért van válságban? A leegyszerűsítő nézetek és szemléletmód kritikája*. Napvilág, Budapest.

Az egyetemes érintkezés formáit már nemcsak a világpiac közvetíti, hanem egy extenzív és intenzív multikulturalizmus is, a görög-nyugati kultúrában fogant válságfelfogásunkhoz hasonlóan. Hogyan is néz ki a válság interpretációja a társadalomkutatásban, tehát multidiszciplináris értelemben?

A válságmegközelítés pozícióit, arche típusait szeretném felvázolnia, nem a közgazdaságtanban, a filozófiában vagy a szociológiában, stb., hanem közös nevezőre hozva a társadalomkutatásban. Tehát nem egy tárgyi problémáról, „mi a válság, hogyan áll elő és hat", hanem interpretációs típusokról lesz szó. Nem a ratio essendit, tárgyi struktúrákat, hanem a ratio cognoscendit, a gondolati alapokat tekintem át, vázlatosan, tézisszerűen, csak utalva jelentős képviselőkre, munkákra.

Előrebocsátva: három értelmezési típus különösen élő és elterjedt a társadalomkutatásban. (Persze e változatok kombinációi is léteznek).[2] Ezek bemutatása után térek majd át a globális jog szerepének a leírására és értékelésére, mert ez az egyik regulatív, közvetítő-szabályozó eszköze a konfliktusok kezelésének, amely napjainkban előtérbe került.

I. *A klasszikus, neoklasszikus hagyomány:* a kapitalizmus alapstruktúrái önépítő tendenciájúak, autopoetikus jellegűek, s egészében prosperáló korszakát jelentik az emberiségnek – egy mondatba sűrítve. A másik, ezzel ellentétes, rivális hagyomány:

II. *a radikális kritikai hagyomány,* amely zömében *antikapitalista kritika*. A rendszer meghaladása, transzcendálása nélkül szükségszerűek annak önromboló tendenciái, mert antagonisztikus létalap következményei: a társadalmi termelés és a magántőkés elsajátítás kibékíthetetlen egymással.

III. *A mérsékelt kritika, kapitalizmus-kritikus gondolkodásmód álláspontján:* a rendszer strukturális reformokkal javítható, ha az állam és a politikai ágensek szembenéznek az alapviszonyok káros következményeivel és demokratikus módon enyhítik, korrigálják azokat. Válságelhárító, kompenzációs mechanizmusokkal.

***

A klasszikus-neoklaszikus hagyomány szerint a válság mindig időleges jelenség, hiszen aránytalanságok, diszproporcionalitások szükségképpen lépnek fel a legkülönbözőbb életterületeken és területek között. Így a termelés és a fogyasztás, ipar és kereskedelem vagy az ágazatok között, az összkereslet és összkínálat között, vagy a reálgazdaság és a pénzgazdaság között. Épp így van a túl- és alulképzettség esetében, vagy végső soron a munkanélküliség esetében is. Ha nyitott a rendszer, akkor természetes módon lépnek fel önkorrekciós erői, melyek hozzáigazítják az alulfejlett területeket a meglódultakhoz, mert vannak jelző mechanizmusok, amelyek átirányítják

[2] Reich, Robert (2007): *Supercapitalisme Le choc entre le systèm économique émergent et la démocratie*. Vuibert, Párizs. A szerző felfogása a lentebbi I. és III. álláspont kombinációjaként értékelhető.

az erőforrásokat (ár, hiány, a társadalmi tiltakozás formái, stb.). A válság, a rendkívüli állapotok aránytalanságai természetes folyamatok következményei. Nincs ellentmondásmentes gazdaság és társadalom, sőt, a válságnak egyenesen pozitív, tisztító funkciói vannak: endogén módon, előbb vagy utóbb, újra és újra előáll az egyensúly, a normálforma győzedelmeskedik a rendkívüliség felett, miközben mintegy evolúciós szelekció is érvényesül: a versenyképtelen erők, megoldások, cégek, szervezetek tönkremennek. Ezért hagyni kell automatikusan érvényesülni a kapitalista rendszer öngyógyító erőit és főleg piaci mechanizmusait, melyben a sztohasztikus mozgásként kialakult ár a legjobb értékmérő. Az exogén, külső emberi beavatkozás csak árt, mert megbontja a szerves-spontán folyamatokat, gyakran több kárt okozva, mint amennyit közben esetleg elhárít. Mesterséges szabályozó hatalmak – állam, jog – ha szükségesek is minimális mértékben, így a joguralomnak alávetett liberális jogállami kormányzás még elfogadható, azonban könnyen torzító hatásúvá válhatnak. A természetes egyensúly mindig endogén módon áll elő. Nyílt társadalomban hagyni kell a dolgokat a saját folyásuk szerint menni, mert az intervenció könnyen magának a válságnak az okává válhat. Ebben a hagyományban kulcs a spontán koordináció, az önszabályozás önértékkénti tételezése, a közben keletkezett veszteségek természetesnek nyilvánítása és ezzel a „milyen áron" problémájának közömbösítése. Az egyenlőtlenségeknek ugyanis nincs inherens mértékük. Következetes álláspontról a társadalmi igazságosság egy piaci társadalomban megvalósíthatatlan. Következésképpen a személytelen, dologszerű racionalitások, a piackonform megoldások kiterjesztése a társadalom gazdaságon kívüli folyamataira a tartósan jó megoldás: oktatásra, egészségügyre, kultúrára.

Ez vagy ezzel egyenértékű az értelmezés alapsémája Karl Poppernél (*The Open Societies and Its Enemies*), Michel Croziernál (*La société bloquée*), Hayeknél (*Law, Legislation and Liberty*), Friedemannál, Ludvig von Miesisnél és követőiknél található meg.[3]

Az ezzel ellentétes *rendszerkritikai álláspont* az, amelyik *egy eredendően antagonisztikus alapstruktúra következményproblémáiként értékeli* a válságot, a szegénységet, a kizsákmányolást, az ökológiai problémákat vagy a női emancipáció kérdését. Az már csak egy részprobléma, hogy a válság általános, strukturális vagy csak parciális-e, s ha ciklikus, akkor rövid vagy hosszú ciklusból és milyen periódusokból áll. Egyensúlyvesztés, leépülés, recesszió, mélypont csődökkel, majd a termelő kapacitások átrendeződése – vagy a szociológiában, politológiában ezzel ekvivalens a tanulási folyamat, vagy éppen a jogban a normatívval szembeállított kognitív elvárások funkciója –, melyet lassú regenerálódás, fellendülés és bővített újratermelés (társadalmi, politikai vagy jogi innováció) követ. A válság parciáliskénti elismerését, tehát kevésbé számító jelentőségét az előző hagyomány is tematizálhatja – de

[3] Kicsit részletezőbb alátámasztással: Poppernél a nyílt társadalom minden új eszmére fogékony, befogadó, szemben az őrző-szabályozó hatalmakat és tekintélyeket beépítő totalitárius rendszerekkel, melyek éppen ezért korlátozzák a társadalmi változásokat. Platón, Hegel és Marx nála a zárt társadalom ideológusai. Michel Croziernál a bürokratikus koordináció olyan hatalom, amely megakadályozza, hogy a társadalom pórusaiban végbemehessenek spontán, evolutív folyamatok. A modernizációs folyamatok gátja a francia társadalomban a bürokrácia jelensége.

jelentőségét nem fel-, hanem leértékelve. Szemben a radikális kritikával, amely az eredeti görög válságfogalmon[4] orientálódik, amelynél a crisis állapot némiképp káoszt is jelent és semmiképpen sem tekinthető természetesnek. Ebbe az interpretációs mezőbe is sokan tartoznak, s hogy nem teljesen egyforma szerzőkről van szó, ennek bemutatására egy-két változatot felvillantanék.

Mészáros István *Beyond Capital*-je (1995) egy ilyen filozófiai kapitalizmuselemzés, amely az ellentmondásnak egy meghatározott, speciális típusára, az antagonisztikus ellentmondásra építi magyarázatát a strukturális válságról. A tőkerendszerben az egymást kölcsönösen feltételező két pólus, a munka és a tőke nemcsak feltételezik, hanem ki is zárják egymást. Jelenlegi reprodukciójukban a tőke különössége rendeli maga alá a munkát. Több száz éve a bérmunka társadalmaiban él az emberiség nagy része. Amíg azonban a munka létezhetne tőke nélkül, addig a tőkefelhalmozás mindig az eleven emberi munkára, annak tárgyiasult, dologi formát öltő alakzataira épül. (Így pénzre, vagyonra, termelési eszközökre, értékpapírokra). Pozícióját erősíti, hogy a tőkerendszer ‚tiszta formái' empirikusan, a jelenségvilágban újra kivirultak. „A tőke" immanens mozgási törvényei lépnek elénk, de azokat immáron nem a XIX. században legfejlettebb mintaországon kell tanulmányoznunk, mert „a világ kis zugától" a „tőke globális emelkedésének" tetőzéséig jutottunk, szerzőnk persze – a tetőzést illetően – nem vitathatatlan álláspontja szerint. Következményeikkel együtt: teljesen ésszerűtlen mértékű gazdagság az egyik póluson, szegénységtermelő, kizsákmányoló struktúrák a másikon, miközben az emberiség akár végnapjai felé is közelíthet. Már nem csak az önpusztításra képes atomfegyverek miatt, hanem az emberi környezetet lepusztító rablógazdálkodás következtében is, amelyet a szerző nem hajlandó „egytényezős" kérdésként kezelni, mint a naiv ökológiai mozgalmak képviselői. A munka, a munkatársadalom önszerveződő, önmeghatározó-önigazgató pólussá, saját alappá válása szükségeltetik ahhoz, hogy ne lépjenek fel, meghaladhatóvá váljanak a tőkés alap, viszonyrendszer önpusztító tendenciái.[5]

Szalai Erzsébet újabb munkáiban úgy fogja fel a tőkés rendszert, hogy az határ-értékeihez jutott, mert saját létfeltételeit, a humán tőkét és az újkori progresszió szülöttét – egy atomizálódó, közösséghiányos világban – a modern individuumot, továbbá az emberiség természeti környezetét kezdi lepusztítani (Az újkapitalizmus és ami utána jöhet… /2006/).[6] Nagyon érdekes Artner Annamáriának az a koncepciója, amely végső elemzésben a profitráta süllyedő tendenciájában látja az alapvető válságokot. Hasonlóan másokhoz, így Robert Wenthez, aki szintén a profitráta történelmileg süllyedő tendenciáját és az ezt enyhítő ellentendenciákat vizsgálta meg könyvében. (*Globalisation. Neoliberal challenge, radical response*). Kapitalizmus addig van, amíg van profit. Amikor nem lesz profit, akkortól a kapitalizmus a végét járja.

---

[4] A "krisis/crisis" eredeti jelentése: görög "krinein" = elválasztani, dönteni, (el)ítélni, bevádolni; "krisis": döntő fordulat; 2. Jelentésváltozatok: egy veszélyes fejlődés forduló- és csúcspontja, veszélyes helyzet.

[5] Mészáros István (2008): *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez.* Első rész Az ellenőrizhetetlenség árnya. (Fordította: Csala Károly) L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány, Budapest.

[6] Szalai Erzsébet: *Bárgyú játékosok.* In: *Eszmélet* (2001), 55. 172–174., és Uő.: *Válság és globalizáció*. In: *Ezredvég* (2003), XIII./2.

Szakadatlan növekedésre ítéltetett formáció, amely nem képes túlélni, ha önmagát csak azonos vagy csökkenő szinten tudná újratermelni. Az empirikus vizsgálatok persze nem egyformák, egyesek kimutatják a profitráta (m/c+v) tendenciális süllyedését, mások éppen az ellenkezőjét. Például statisztikával azt igazolva, hogy az Egyesült Államok neokon érájában nőtt a profit rate (G. Dumenil – D. Levy). Nem mindegy az sem, milyen elemzési egységre (városállamra? nemzetállamra- és melyekre? világgazdaságra?) és milyen időszakokra terjedhet ki az empirikus, gazdaság statisztikus kutatás. Annyi azonban ismeretelméletileg teljesen bizonyos, hogy a funkcionálisan adott kapitalista entitások tér- és időbeli összességét lehetetlen empirikusan kutatni. Végső bizonyosságok ezért itt nem állnak rendelkezésre. Ráadásul a centrum az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdaságban válságelhárító és *válság áthárító* mechanizmusok révén pótlólagos erőforrásokhoz jut a félperifériákról és perifériákról.[7] Tehát amíg terjeszkedni is tud nem kapitalista területek és zónák felé, addig nehéz kimutatni, hogy megvan-e még autochton, belső felhalmozási képessége, vagy pedig az már valóban erodálódott. Száz év alatt csökkent a Rosa Luxemburg féle, a belső felhalmozási képességet kétségbe vonó elemzés érvényessége, mert a centrum a termelő erőit azóta többször képes volt megújítani, tudományos-technikai forradalmakkal. Azonban a probléma teljesen ma sem szűnt meg. Egyrészt még most is van hova terjeszkednie a tőkeviszonynak extenzíve, kiterjeszkedéssel (a nem-kapitalista zónák felé) és másrészt intenzíve is (az oktatás, a kultúra, az egészségügy, a

[7] Artner Annamáriának a válságáthárító mechanizmusokat vizsgáló értékes felvetésére reagálva fogalmaztam meg saját álláspontomat 2005-ben. Ő a tőke túltermelésével, következésképpen értékesülési nehézségeivel összefüggő *globális válságáthárító* mechanizmusként értelmezte: 1. az 1982-ben kirobbant adósságválságot, amely a hitelező centrumországok és a nemzetközi nagytőke érdekében hárította át 65 (fejlődő és a szocialista) országra értékesítési nehézségeit a felesleges petro-dollárok és az olajárrobbanás nyomán; 2. kelet-európai rendszerváltások jelentették az újabb segítséget a nyugati centrum számára, hogy piacaik megnyitásával, az olcsó, de jól képzett munkaerejükkel és a centrumban már erkölcsileg elkopott, rentábilisan nem működtethető technikák és technológiák révén, azokat újrahasznosítva profitot, sőt, extraprofitokat realizálhassanak; 3. Értelmezésében a nemzetközi pénz- és valutaválságok (az 1997-es délkelet-ázsiai, az 1998-as mexikói, majd orosz, a 2001-es argentínai) és a spekulációs mozgásformák szerepe is a fejlődő piacokra való betörés és a válságáthárítás eszközei.
Szerintem, ha mindez igaz – és bizony nagyon valószínű – akkor sem alapozza meg a kapitalizmus *általános* válságát („talán az eddigi legnagyobb és legutolsó válságát” – mint írja). Mindaddig, amíg az képes a termelőerők fejlesztésére, és az emberek elviselik azokat a termelési és társadalmi viszonyokat, azokat az osztály szintű egyenlőtlenségeket, amellyel ez a termelési mód jár, addig e társadalmi alakulat nem élte túl önmagát. Tudniillik, a régi technológiák lecserélése az újjal – a válság a tőke elértéktelenedése – a termelékenyebbel való felváltás kényszere nyomán áll elő. Mindaddig, amíg lejátszódik ez a kiselejtezése az adott technológiai szinten már nem versenyképes tőkéknek (végbemegy egy struktúraváltás), tehát a régi helyére lép az új, addig ez ciklikus válság és „teremtő rombolás”, a termelő erők fejlődésének normális kísérőjelensége – a tőkés gazdálkodás alapzatán. Általános válságnak éppen az helyzet bizonyulna, *amikor elmaradna a tőkeállomány megújítása a centrumban,* mert akkor az áthárító mechanizmusok valóban csak késleltetni tudnák azt a gazdasági összeomlást, amelyet minden addiginál nagyobb társadalmi és politikai feszültségek jellemeznének – nyomukban a társadalmi formaváltással vagy pedig a barbárság és a pusztulás alternatívájával.

sport humán szektorai felé) – ami sokak szerint nem feltétlenül nagy dicsőség. Immanuel Wallersteinnél pedig ismert módon a rövid ciklus és a hosszú hullám egybeérése vezet ahhoz a bifurkációs ponthoz, útelágazáshoz, ahol a rendszer egyensúlyi állapotaiból kibillen, nem tudja azt helyreállítani, ezért a cselekvési autonómia megnövekszik és döntővé válhatnak a relatíve szabad akaratú protagonisták tettei. Egy ilyen válságszituációban akár ki nem számítható kis lépések is nagy és súlyos konzekvenciákkal járhatnak: az önpusztítástól a rendszer meghaladásáig terjedően.

A társadalomtudományok felől teljes bizonyossággal állítható, hogy sohasem jött volna létre a világrendszer kutatás, ha az Annales iskola és Fernand Braudelnek a társadalmi idő fogalma ezt nem előzte volna meg, amikor is Braudel megkülönböztette és szembeállította a társadalmi idő fogalmát az idiografikus történetírás azon tendenciájával, amely csak a konjunkturális mozgásokkal foglalkozik, eseménytörténet szintű feldolgozással. Így van ez a politikatörténet-írással is. A történetírás ezen pozitivisztikus, forrásfeldolgozáson nyugvó tendenciája persze egyáltalán nem értéktelen, de a társadalmi vagy strukturális idő kereteiben, tehát gyakorta rendszerspecifikus éllel vetődnek fel a legkülönbözőbb események, ami csak akkor tűnik fel, ha a hosszú hullám, a la lonque durée álláspontjáról vizsgálják ezeket. A strukturális időt a világrendszer kutatásban pedig egyáltalán nem valaminő nomotetikus merevséggel fogják fel, nem az „örök" természettudományi törvény módján, hanem éppen az idiografikus és nomotetikus törekvések dualizmusának meghaladása a világrendszer-kutatás módszertani nóvuma. Roppant fiatal – Wallerstein szerint unidiszciplináris – tudományágról van szó, amely csak a XX. század hatvanas éveitől bontakozott ki.

Summa summarum, itt az alapviszony önromboló tendenciáiról, immanens ellentmondásairól van szó, ahol kaotikus állapotok lépnek fel, s ahol az ágensek éppúgy képesek a rendszer többféle transzcendálására, mint elpusztítására. A jövő nyitott.

A harmadik, rendszer kritikus pozíció abból indul ki, hogy az előző egyáltalán nem téves, mert reális problémákat vet fel. Azonban nem a XIX. századhoz kell ezt pusztán kötnünk, kezelnünk, éppen nem, mert a Marx korabeli kapitalizmushoz képest jelentős változások mentek végbe, és ezért a marxi *konfliktuselméleti alapú magyarázatot*, amely nem csak polit-ökonómiai és filozófiai, hanem éppúgy megvan a szociológiai pandantja, *ki kell egészíteni az integrációelméleti feltevéssel, a rendszerelmélettel, a strukturalista-funkcionalista magyarázattal.* Ekkor a válság legalábbis mérsékelhető vagy kezelhetővé válik, sőt, a ciklikus mozgások egyfajta természetes evidenciaként értékelődnek, illetőleg pozitív funkciója is lesz a válságnak. Legvilágosabban a Schumpeter-féle alkotó rombolás (creative destruction) fejezi ki ezt az adaptációs folyamaton keresztül tisztító, pozitív funkciót, amely a technikai-technológiai innovációt, üzemszervezést stb. mozgatja, megújítva a tőke értékösszetételét, belső állományát. Néhány változatra utalva: egyfelől a német szociológiai társaság vitái a hatvanas évek végén, hetvenes évtizedben, amiből – más hatások mellett – kinőtt ez a rendszerelméleti paradigma, amely szerint olyan válságelhárító mechanizmusokat épít ki a kapitalizmus, amelyek ellentmondásos természetét a politikai rendszer közvetítésével egy új mozgásformába terelik, oldják fel. A kapitalizmus és a demokrácia összeférhetővé válása egyáltalán nem evidens, a XIX. század ,,honorácior-

demokráciáiban" (Weber) egyáltalán nem fért össze, sőt, a cenzusos választójog következtében ez egyenesen fel sem merülhetett. Ezért az osztályuralom és a politikai hatalom egybeesett. A kettő elválása az általános választójogot és szabad szerveződést biztosító pluralista demokráciák második világháború utáni teljesítménye, az érdekegyeztetéssel, a munka és a tőke közötti osztálykompromisszummal, éspedig a szociális vagy jóléti államokban. Tehát nem arról van szó, hogy a cseregazdaság és az értéktöbblet-termelés és felhalmozás ne szülne szakadatlanul óriási feszültségeket, aránytalanságokat, szegénységet és kizsákmányolást. Nemcsak a gazdaságban, hanem a társadalmi élet egyéb területein is jelen vannak az alapviszonyok következtében a latens- és diszfunkciók. Azonban a politikai-adminisztratív rendszer teljesítményein keresztül ezeket mérsékelni, anyagi és kulturális kompenzációs mechanizmusokkal kiegyensúlyozni lehetséges. A cseregazdaság spontán, immanens folyamataiba való beavatkozás – összkereslet-összkínálat szabályozása, keresletösztönzés, motiváció menedzsment, kontraciklusos beruházás politika – nagyon is a Welfare State és a demokrácia-paradigmán keresztül történt, polgári nemzetállami keretek között, amit aztán a kibontakozó globalizáció megtört. Aláásta, erodálta azt a nemzetgazdasági alapot, amelynek adekvát politikai intézményesülései voltak az adott kor adott feltételei közötti szabályozó hatalmak. Az előfeltételek felszámolódásával a politikai rendszer is átalakult. Ismert következmény a nemzetállamok feletti regionális integrációkban a demokrácia-deficit jelensége vagy éppen az „életvilág gyarmatosítása" (J. Habermas). Itt az érdekvezérelt piaci tevékenységek és a közigazgatás (állam) rendszerszerű működése közben a humán kapcsolatok áldozatul eshetnek, ha az intim- és civil szféra értékhordozó kommunikatív cselekvéssel nem tudja korlátozni a rendszer elidegenítő tendenciáit. A gazdasági (piaci) és kormányzati rendszer imperatívuszait a Bürgerliches Gesellschaft kommunikatív hatalmának kell korlátoznia a nyilvános téren és deliberáción keresztül. Csak az összfolyamat közvetítettsége vezethet el az immanensen veszélyeztetett életvilág védelméhez. Egy másik frankfurti iskolai hátterű gondolkodó pedig arra mutatott rá, hogy az *egyedi tőkék* szintjén, az *össztőkék* szintjén és a gazdasági, a társadalmi és a politikai élet újratermelésének, *összstruktúrájának szintjén* egyaránt vizsgálni kell ezeket az elhárító mechanizmusokat (Claus Offe). Az összstruktúra túlélési képessége olyan nézőpont, amely egyben a túlzottan ökonomista megközelítésekkel szemben – melyek csak a bővített reprodukció feltételeit, a növekedést vagy annak hiányát vizsgálják – alkalmas a társadalmi és politikai ágensek relatív autonómiájának, cselekvési terének és törekvéseinek a számbavételére. Konklúziójában eléggé hasonló a német filozófushoz és szociológushoz az amerikai közgazdász Galbraith elgondolása a modern kapitalizmusról: az ellensúlyok kiépüléséhez (counter-powers), a társadalmi ellenhatalmak koncepciójához, amelyet egykor a szakszervezetek, baloldali politikai pártok és a civil társadalom dinamizmusa együtt képviselt a tőke és megszemélyesítői túlhatalma ellenében. Ezek civilizálták a kapitalizmust. A neokeynesiánus, neoinstitucionalizmus vonulat vagy a Franciaországban és az Egyesült Államokban honos „l'école de régulation" iskola (M. Beaud, M. Aglietta, David Kotz) vagy a szociológus Alain Touraine (Production de la société-je) szintén ebbe az értelmezési típusba tartozik. Miként nálunk Forgács monográfiája, amely a tagállami és az uniós

intézményrendszer válságkezelő mechanizmusainak összehangolását, reformjait szorgalmazza.[8]

Ha így néz ki ez a dolog, akkor most már rátérhetek az új jogi jelenségek értékelésére. Teljesen nyilvánvaló, hogy az ötvenes-hatvanas-hetvenes években, a polgári nemzetállam fénykorában megteremtett társadalom integrációs forma domináns jogfelfogása az volt – persze, az akkori világhelyzetben, a geopolitikai körülmények közötti Pax Americana–Pax Sovietica kölcsönös fenyegetettsége és kihívása mellett –, hogy a nemzeti törvényhozó hatalmak akceptálták az érintett makrogazdasági szabályozási technikákat, a háromszor nyolc órát, az egyenlő munkáért egyenlő bért, a minimálbér intézményesítését, az alsó néposztályok számára hozzáférhetővé tett ingyenes vagy támogatott felsőoktatást és a kulturális javakhoz való hozzáférést. A nemzeti törvényhozás, a jog ebbe a pozitív végösszegű játszmába makroszintű szabályozóként funkcionált, mégpedig ex ante konfliktusmegelőző és ex post konfliktuselhárító eszközként. Mindezt az emberi jogok második generációjának, a gazdasági, szociális és kulturális jogoknak a kifejlődése kísérte. A fordulatot a globalizáció hozta, amely nemzetgazdaságokat erodált és egyben új szereplőket (TNC-k) állított előtérbe a világgazdaságban, a kommunikációs forradalommal összekapcsolta az áru- (elektronikus vásárlás), pénz-, tőke- és értékpapírpiacokat stb. – egyre nagyobb mértékben a világpiac uralma alá helyezve a helyi piacokat és társadalmakat. A világgazdaság mértékviszonyai egyre kiterjedtebben érvényesülnek. A világkereskedelem és kommunikáció dinamikája együtt járt az angolszász politikai minták széleskörű exportjával: a dezetatizációt, és a deregulációt a kínálati gazdaságtan és a monetarizmus fellendülése kíséri, magyarázza és motiválja.

Mit dereguláltak?

A polgári nemzetállam neokeynesianus szabályozási technikáiból azokat a megoldásokat, amelyek a szervezett kapitalizmushoz kötődtek, s útjában álltak a globális piacoknak. Nem arról volt szó pusztán, hogy a nemzeti jogrendszert megtisztítsák az időben hatályon kívül nem helyezett, okafogyott vagy redundánssá vált elemektől, amely jogszabály inflációt előállító bürokratikus világunkban időről-időre szükségessé válik. Hanem arról, hogy ez a dereguláció egy újfajta re-regulációnak is teret nyisson. Ezzel utolsó témánknál vagyunk, *az államon kívüli szabadjog terjedésénél, a nemzetközi érintkezés bizonyos dimenzióiban.*

Hogyan szabályoznak?

Kétféle új jogfelfogás, irányzat jön itt szóba. A *jog gazdasági elemzése,* Posner, Keljanovski és társaik az intézmények költség/haszon elemezésével (a per, a végrehajtás, a teljesítés hasznossága vagy az ár- vagy normakalkuláció problémája, stb.) foglalkoznak. A chicagói iskola piacosítási tendenciáit és kritériumait viszik bele a jogba, de a jog náluk elsősorban makro összefüggésben jön szóba. Éppen eltérően *a gazdaság jogi elemzésétől,* ahol *leszállnak mikroszintre, s az állam nélküli szabadjog,* egy spontán egységesülő világjog megalapozásában látják a jogfejlődés új útvonalát. A

[8] Forgács Imre (2009): *Mégsem éjjeliőr? Az európai kormányzás esélyei és a pénzügyi válság.* Osiris–Zrínyi, Budapest.

globalizáció szüli a ,,globale Bukowina" Günther Teubner féle elemzését,[9] aki az egykori Osztrák–Magyar Monarchia beli szabadjoghoz (államon kívüli helyi szokásjogok, gyakorlatok, technikák, kereskedelmi és népszokások) hasonló helyzetként értelmezi a jog újjászületető jelenségeként a globális szabadjogot („Zur Emergenz eines transnationalen Rechtspluralizmus"), a késői modern társadalmak jogi pluralizmusát.[10]

Melyek ennek a jogrétegnek a terepei? – egyelőre deskriptíve.

Ad 1. A *globális pénzpiacok különféle ügyleteinek bevezetése* (futures; swaps; junk bonds; derivatíves), amikhez deregulálni kellett a nemzeti szabályozásokat (Y. Dezalay[11]).

Ad 2. *A WTO jogvitákat rendező testületének (DSB) joggyakorlata* (például Alain Freeman[12] és Susane George jellemezte ezt).

Ad 3. Az új *lex mercatoria*, amely Francesco Galgano (Globalizáció a jog tükrében) értelmezésében éppen az államon kívül dolgozza ki magatartásmintáit, mértékviszonyait, éppen a törvényhozó általános akaratával szemben képződő spontán-flexibilis jogként, ahol egyfelől a *bíró alkotta jog* kerül előtérbe, másfelől az *atipikus szerződések*. Találóan sűríti az olasz jogászprofesszor e két tendenciát, amikor *,,a jurisdikció primatusa a legislatio felett"* tézisét megfogalmazza. Az absztarkt-általános, előre szabályozó törvényi joggal, lefektetett jogtételekkel szemben érvényesülnek a spontán előálló tapasztalat szülte evolúciós változatok, magatartásminták, a kereskedelmi szokásokra és szabványokra építve a joggyakorlat megoldásait.

Tagadhatatlan, hogy a bíró alkotta jog lehet gyors és rugalmas. Azonban amikor elsőször, tehát még precedens nélküli helyzetben ad a bíró új megoldást, akkor ezzel a felek nem számolhattak, hiszen cselekedetükkor ez még nem létező elvárás volt. Sérül tehát a jogállami jogbiztonság-kiszámíthatóság elve. Voltaképpen lehetetlenre kötelez az, ha valaki érvényesen rögzített elvárás hiányában nem számolhat előre magatartása jogi következményeivel. A másik tendencia az atipikus szerződésekben ölt testet. Ezekben elvileg nincs semmi „csoda", hiszen a civil jogban minden megengedett, amit a törvény nem tilt. A kiindulópont a szerződési szabadság, így e jogterületen a mellérendeltségi viszonyokban álló magánfelek akaratautonómiája érvényesülhet,

---

[9] Teubner, Gunther (1996): *Globale Bukowina: Legal Pluralism in he World-Society.* GLOBAL LAW WITHOUT A STATE, Gunther Teubner, ed., Dartsmouth, 3–28.

[10] Teubner, Gunther (1995): *Die Zwei Gesichter des Janus: Rechtspluralismus in der spätmodernen Gesellschaft.* Festschrift für Josef Esser, Karsruhe, 191–214.

[11] Dezalay, Yves (1992): *Marchands de droit, la restructuration de l'ordre juridique international par les multinationales du droit*. Fayard, Párizs.

[12] Egy brit közgazdász esettanulmányszerűen, mintegy „cseppben a tengert" mutatja meg, hogy eltérően a szabadkereskedelem mítoszától, a GATT és a WTO hogyan védi meg a gazdag országok érdekeit. Történetesen a dömpingtilalom szabályára hivatkozva zárták ki a lengyel golfkuli autók USA-ba irányuló exportját. Olyan büntetővámokat szabtak ki e kisautókra, amelyekkel a hasonló használati értékű amerikai kocsik eladási árszínvonala fölé emelték a lengyel termék összköltségét. Ezzel lehetetlenítették el a lengyelországi előállítási költségek alapján igencsak nyereséges exportot. Freeman, Alain (1998): *A szabadkereskedelem mítosza – a GATT és a WTO szerepe a világgazdaságban*. In: *Eszmélet,* 40. sz. 57–80.

ezért a magánjogi törvénykönyvek normái diszpozitívek, tehát eltérést megengedőek (szemben a közjogra jellemző kógens normákkal). Amikor azonban *az atipikus szerződések normáit nem-szerződő felekre is kiterjesztik* a választott bíróságok gyakorlatában, ebben a pillanatban már szabadjogi jogtalálásról van szó.

Normatíve hogyan értékelhetőek e fejlemények?

A pozitív értékelés szerint, miután nem kényszerrend ez a jogtalálás, mint a nemzetállami jogalkotásnál, hanem egy annak helyére lépő önszabályozás, ez egy társadalmasodási folyamat, ahol a szereplők a saját gyakorlatukban dolgozzák ki a mértékeket. Ezt a mikro-szintű szabályozás pozitív folyamataként értékelik – elsősorban a liberálisnak tekinthető szerzők. A másik, konkurens értékelés azzal érvel, hogy ami nem állami, az egy szupranacionális szereplők által diktált, közel sem semleges jogászjogi jogréteg. Ez az üzleti-jogász jogi, nagy amerikai ügyvédi irodák által kimunkált jog szemben áll a nemzeti törvényhozással és szemben áll a nemzetközi jogi egyezményekben rögzített emberi jogok nem egy vonatkozásával, követelményével. Lerontja azokat. Az-e a természetes, hogy az erősebb diktálja a quasi jogot, vagy pedig az, hogy a sok gyenge kikényszeríti az állami-nemzetközi jogi-emberi jogi szabályozást a kevés hatalmassal, a szupranacionális erőkkel szemben? – kérdezi a baloldali értékelés.[13]

Szerintem lényegében két folyamatról van szó: *létezik egy új lex mercatoria, egyfajta szabadjog, amely egy kockázat-áttelepítés*, gyengébbekre hárítás abban a kétségtelenül interdependens, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus dependenciákkal járó globalizációs erőtérben, amelyben a nemzetközi kereskedelem zajlik. Így lehet látni, hogy *a globalizáció szülte nemzetállami dereguláció hogyan egészül ki egy világjogi regulációval, voltaképpen szabadjogi re-regulációval.*

(A fenti szöveg a *Válság és társadalomkutatás* címmel rendezett MTA PTI konferencián (2010. november 9-én) elhangzott előadás szerkesztett változata.)

[13] A baloldalisággal aligha vádolható F. Galgano sokat mondó, spontán őszinteséggel jegyzi meg: „Az önszerveződő és önmagát kitaláló civil társadalmat, ha jobban megnézzük, a *societas divitum*, a társadalom gazdag fele alkotja, míg a szegények *(societas pauperum)* továbbra is az államhoz kénytelenek követeléseiket intézni. Ugyanez történik a polgári igazságszolgáltatás területén is: a *societas divitum* bírósága választott bíróság, ami drága, de gyors és hatékony, ezen kívül a felek különleges szakmai hozzáértésük alapján kiválasztott bírákra bízhatják a döntést. A *societas pauperum* bírósága ellenben továbbra is a taláros bíróság, amely olcsó vagy ingyenes, de lassú és szervezetlen, valamint nem szakosodik. A választottbíráskodás gyors fejlődésben van, sokasodnak az állandó fórumok. Mindez az egészségügyi ellátással mutat rokonságot, ahol a lényegi különbség a bizalmi, választott orvos és a társadalombiztosítás által biztosított névtelen orvos által nyújtott szolgáltatások eltérő színvonalában jelentkezik.” Galgano, Francesco (2006): *Globalizáció a jog tükrében A gazdaság jogi elemzése.* (Fordította: Metzinger Péter), hvg orac, Budapest, 99.